

α' Γευσασθε ε γγε· και ι ι ι δε χε χε ε τε χε
χε ε· ο· τι ι γγι χριστο ο ο οστος ο χο ο ος· ο κυ
υ υ χυ υ υ ει ος· α χα χα ο α λε χε ε
ε ο ε χε χε νε χε ο ε· ε ο ε ε ο ε ε ο ε ε χε ο
ε· ε χε χε ε ο ε ε ε λου ι α γγα α γγα α:

„Izleljétek és lássátok, hogy milyen édes az Úr!” — kinnikon (kommúnió) a bizánci Előreszentelték Liturgiájából (középkori kéziratból Simon Harris átírása modern kottára: *The Communion Chants of the Thirteenth-Century Byzantine Asmatikon. Edited by Simon Harris. Harwood Academic Publishers. 1999. 43.*). Lásd Danica Petrovics és Fűzes Ádám írását lapunk jelen számának 249. skk. illetve 296. skk. lapjain!

Danica Petrovics

A zsoltár a szerb orthodox egyház liturgikus gyakorlatában

Az Egyház liturgikus gyakorlatába illeszkedő zsoltárhasználat témája olyan bőséges, hogy több konferenciát kívánna, mégpedig sokféle szakág bekapcsolódásával. Még ha le is szűkítjük a szerb orthodox egyház liturgikus gyakorlatára, s azon belül is a kérdés bizonyos külső szempontjaira tudjuk korlátozni (írott és nyomtatott források, énekmód, napjaink élő hagyomány), a fő kérdés, a zsoltár mint a liturgikus gyakorlat része az egész kereszténység közös problémája marad.

Az Ó- és Újszövetség az apostoli kor óta jelen van a keresztény istentiszteleten. A Zsoltárok könyve, a Dávid királynak tulajdonított 150 zsoltár a legnépszerűbb ószövetségi könyv volt Bizáncban. Mint Alexandriai Szent Athanáz (IV. század) mondja: „Mint egy kert, a zsoltárok tartalmazzák és zenei formába öntik mindazt, ami a többi könyvekben megtalálható, s ehhez hozzáadják mindazt, ami csak rájuk jellemző.” A III. századtól kezdve a Zsoltárok könyve keresztény imádságoskönyvvé vált. Az összes szentírási könyv közül a Zsoltárok könyvét tekintették a démonok elleni leghatásosabb fegyvernek (John Moschos).¹ A zsoltárok kiválóságát a vallási kifejezés erősségében látták. A teremtető Istennek e költői és mély érzésű megszólítása az imádságban, a bánat és az öröm, mely a zsoltárversekben kifejezésre jut, éppoly közel állt a keresztényekhez, mint a zsidókhoz. A zsoltárt úgy értették, mint Krisztus imádságát, amelyet az Atyához intéz (és az Egyház ekkor Ővele egyesülten imádkozik), vagy mint imádságot az Úrhoz (s ez esetben a hívő beszél őhozzá). A zsoltárok kommentátorai között ott vannak mind a keleti és nyugati egyházatyák.

Ennek érzékeltetésére a IV. századi konstantinápolyi püspökök írásaiból választottam néhány példát: a cezáriai születésű Nagy Szent Vazultól (kb. 330–379) és az antióchiai születésű Aranyszájú Szent Jánostól (kb. 347–407). Ők a keleti egyház két nagy liturgiájának (latin rítusban mise) szerzői, s különösen fontosak az írásaikban található zenei utalások.²

Szent Vazul homíliája az 1. zsoltárról bevezetés az egész Zsoltárok könyvéhez: „Minden Írást Isten sugalmazott a mi javunkra; a Lélek alkotta azért, hogy mi, emberek, orvosságot találjunk betegségeinkre. A próféták tanítanak minket különféle dolgokra, a történeti könyvek és a Törvény másokra, a Példabeszédek ismét másfajta tanácsokat adnak. De a Zsoltárok könyve magába

Danica Petrovics zenetudós, a szerb orthodoxia zenéjének kutatója (Belgrád). Előadása a Magyar Egyházzenei Társaság V. kongresszusán (Budapest, 2001. március 15-én) hangzott el angol nyelven.

¹ *The Dictionary of Byzantium* 3. Oxford 1991. 1752.

² James McKinnon: *Music in Early Christian Literature*. Cambridge 1987. 64–67.

foglalja mindannyiuk jótéteményeit. Előre elmondja, ami eljövendő, és emlékeztet arra, ami megtörtént; törvényt ad az életre, tanácsokat ad gyakorlati dolgokban, és valóságos tárháza a jó tanításnak, mert gondosan előadja mindazt, ami kinek-kinek alkalmas.”

Míg Aranyszájú Szent János arra figyelmeztet, hogy „a zsoltárok éneklése szükséges ahhoz, hogy az erkölcstelen dalokat kiszorítsuk velük”, Nagy Szent Vazul rámutat a zsoltárok fontosságára a nevelésben és a missziós munkában. Szerinte „a zsoltárok dallama hatékony eszköz az emberi lény gyöngeségével szemben, hiszen nem egy közömbös ember úgy megy ki a templomból, hogy alig emlékszik az apostolok és próféták mondataira, de még otthon, sőt a piacon is éneklik a zsoltárok szövegét.”

A zsoltároskönyv nélkülözhetetlen szerepet kapott a szerzetesi élet és a liturgikus gyakorlat hosszú története alatt, és szorosan összekapcsolódott a naponkénti istentisztelet keletkezésével és fejlődésével, továbbá az egyes ünnepek megjelenésével már az apostoli időktől kezdve. Egyrészt a zsoltárok lényegi részét alkották a szerzetesek mindennapos imakötelességének, másrészt a mindennapi nyilvános istentiszteletnek. A különféle köznapi és ünnepi istentiszteletekben kifejeződött a keresztény hit, a már átélmélkedett teológiai tartalom, és irányítójává vált a hívek vallási életének. A zsoltár a későbbi korok himnusz-szerzőinek is nélkülözhetetlen mintául szolgált.

A zsoltároskönyv ugyanilyen megkülönböztetett helyet kapott a szerb orthodox egyház életében a XII. század végétől kezdve. Szent Száva (1175–1236), az első szerbiai érsek, a monasztikus életmód meghonosítója Szerbiában olyan tipikont (szertartási szabályzatot, lat. ordináriuskönyvet) vezetett be, amely a jeruzsálemi tipikonon alapult. Ezt a palesztinai Szent Száva kolostorban írták le, és a konstantinápolyi Evergetides-kolostorban is használták. A jeruzsálemi gyakorlat a Balkánon át Oroszországba is eljutott a XIV. század folyamán. E tipikon szerint a teljes zsoltároskönyvet egy hét alatt végig kellett imádkozni. Szerbiai Szent Száva kareai tipikonja ezen felül kijelölt még két szerzetest, akik a rendszeres istentiszteleten túl a teljes zsoltároskönyvet minden nap végigolvasták. A különféle könyvtárakban fennmaradt glagolita és cirill kéziratok tanúsítják a zsoltároskönyv fontosságát az egyes szláv hagyományokban, kezdve a régi Sinai zsoltároskönyvvel, melyet glagolita ábécével írtak a X. században, egészen a XIV. századi, gazdagon díszített, cirill írásos orosz, bolgár és szerb kódexekig, sőt a XV–XVI. századi nyomtatványokig (ilyen a legkorábbi orosz őnyomtatvány 1491-ben Kijevből, s a második legrégibb szerb nyomtatvány 1495-ben Cetinjéből).³

A zsoltároskönyv a keleti egyházban 20 kathizmára vagyis zsoltárcsoportra oszlik. Az istentiszteleten a kathizmat ünnepélyes tónusban olvassa

³ A zsoltároskönyvhöz hozzáadták a mindennapos istentisztelet rendjéhez tartozó egyes himnuszokat is. Ugyanígy később olyan könyvek is készültek, amelyek a mindennapos szolozsma (a vecsernye, a hajnali imaóra vagyis az utrenye, a lefekvés előtti és a napközi imaórák) valamilyen változatlan részét pszaltériumszerűen tartalmazták.

egy pap vagy egy képzett egyházi énekes. Most azonban nem ezekről az olvasott zsoltárokról lesz szó, hanem az énekeltekről, különösen azoknak az istentiszteleteknek a zsoltáiról, amelyeket nemcsak a kolostorokban, hanem más templomokban is megtartanak. Ezek a vecsernye, a vásár- és ünnepnapi bdenije (vecsernyéből és utrenyéből —szerb ejtéssel jutrenye— összevont virrasztó istentisztelet, lat. „matutinum”. *A szerk.*) és a liturgia.

A rendszeres napi gyakorlatban használt zsoltárok a horologionban találhatók (csaszoszlov, lat. pszaltérium). Ez a régi zsoltároskönyvből bizonyos hozzáadásokkal (poszlevodanye) keletkezett. Az istentiszteleteken a zsoltárokat háromféleképpen használják: a) teljes zsoltár; b) zsoltárvers mint önálló ének szóló előadásban vagy antifonálisan (*polyeleos, prokimen, kinonikon*); és c) a *stichirák*-nak vagy *tropárok*-nak (e két legfontosabb bizánci himnusz műfajnak) bevezetéseként énekeltszoltárversek. Liturgikus helyüktől, szerepüktől függően a zsoltárverseket szólista vagy antifonálisan az énekesek két csoportja éneкли.

Szóló zsoltárének

Egy szólista az énekeket rendszerint gazdagon kidolgozott, melizmatikus dallamokon éneкли. E repertoár legfontosabb példája a kinonikon (lat. *communio*) a liturgiában. A vasárnapi liturgia szokásos kinonikonja a 148. zsoltár első verse: „Dicsérjétek az Urat a mennyekből, dicsérjétek Őt a magasságban, alliluja, alliluja, alliluja.” A hagyományos szerb liturgikus ének legismertebb dallamai egy 1. és egy 8. hangú tétel. (A bizánci hagyomány a dallamokat 8 típusba sorolja —oktoechos—, ezeket nevezzük hangoknak, szlávul *glaszoknak*. *A szerk.*) Mindkettőt lejegyezte vonalrendszerre több XIX. századi himnográfus. Ugyanannak a himnusznak két különböző dallamváltozatát írta le Kornelije Sztankovics, aki Budán született és halt meg (1831–1865). A kinonikon rendszerint az ún. „nagy”, tehát melizmatikus énekek közé tartozik, s ezekben a hang dallamstruktúráját nem könnyű felismerni. Az utóbbi két évszázadban népszerű dallamokat, olykor paraliturgikus énekeket is használnak kinonikon gyanánt.

A hét minden egyes napjára és bizonyos ünnepekre zsoltárversekből álló, saját kinonikont énekelnek meghatározott hangon vagy szabad dallamokon. A 33. zsoltár 9. verse: „Ízleljétek és lássátok ...” az előírt kinonikon az Előreszenteltek Liturgiájában; hagyományos, igen melizmatikus dallam 6. hangban. E kinonikon gyönyörű megzenésítése 1. hangban egy középkori énekmestertől, Szerb Kyr Sztefantól való; ez bilingvis formában, görög és ószláv nyelven maradt fenn egy XV. századi kéziratban.

A hétközi kinonikonok rendszere a következő: hétfő (az angyalok napja): 130. zsoltár 4. vers; kedd (Keresztelő János napja): 111,5; szerda (a Szent Kereszt napja) 115,4; csütörtök (az apostolok és Szent Miklós napja): 18,4; péntek (a Szent Kereszt napja): 83,12; szombat (mindenszentek és a halottak napja): 31,11 és 24,13.

Antifonális zsoltáréneklés a szent liturgiában

A bizánci hagyomány szerint az „antiphóna” szó (szláv antifon) egy zsoltárcsoportot jelent, amely kis doxológiával végződik. Ha a zsoltárokat nem olvassák, akkor váltakozva éneklí őket két kar (énekesek csoportja). A szerkönyvekben, akár kottások, akár nem, megtalálhatók a jelzések arra vonatkozólag, hogy mit énekel a jobb és mit a bal kórus. Ismeri az keleti egyház a responzoriális éneklést is (szóló és kórus váltakozásával), de ennek használata nincs meghatározva.

Antifon a zsoltárversek azon három csoportja, amelyet a liturgián az első három ekténia (könyörgéssorozat) után énekelnek. Az első antifon a doxológia bevezetése, a második az Üdvözítő tetteiről és kereszthaláláról szóló jövendöléseket foglalja magába, a harmadik antifon himnusz Istenhez, aki eljön hozzánk. Manapság csak az Úr hét ünnepeinek liturgiáiban énekelnek antifonokat. A zsoltárválasztás különbözik az ünnepek szerint. A gyakorlatban a liturgia antifonjait szólista éneklí díszesen kidolgozott recitatív stílusban, s a kórus megállapított verssel felel neki. A refrénvers a harmadik antifonban az ünnep tropárja.

Más ünnepeken és a köznapi liturgián az első antifon helyén az ún. tipikát énekeltek: „Áldjad, én lelkem, az Urat” (Zsolt 102,1–22), majd a második antifon helyén a 145. zsoltár ugyanígy kezdődő 1–10. versét. Mindkét zsoltárszakaszt szillabikus dallamon énekeltek végig. A második antifon zsoltárának doxológiája után az egyik legrégebb keresztény himnusz következett: „Istennek egyszülött Fia”, amelyet I. Iustinianos császár szerzett az V. században. A harmadik antifon helyett a boldogmondások szövegét (Mt 5,3–12) énekeltek az oktoéchosból, az ünnepi rendtartásból vett kánoni tropárokkal kiegészítve.

A ma általános gyakorlat szerint az első antifonból (így nevezik ma a tulajdonképpeni antifonok helyén álló tételeket is) a kis doxológia után⁴ csak egy zsoltárverset énekelnek: „Áldjad, én lelkem, az Urat, és egész bensőm az Ő Szent Nevét, áldott vagy, Uram!” (Zsolt 102,1). Ehhez egy melizmatikus és egy rövidített, szillabikus dallamváltozat maradt fenn. A második antifon helyett a kis doxológia után csak az „Istennek egyszülött Fia” himnuszt éneklí, habár a 145. zsoltár teljes zenei feldolgozása is fennmaradt a XIX. századi énekeskönyvekben.

A vecsernye és az utrenye

Teljes zsoltárokat vagy válogatott zsoltárverseket a vecsernyében és az utrenyében is antifonális módon énekelnek.

Hosszú története van a bizánci és ószláv énekhagyományban a vecsernye bevezető zsoltárának (103. zsoltár; görögül: prooimiakos, szlávul: prednainateljni).⁵ Ma is megvan éneklési módja a görög és szerb egyházban, de a szerb egyház szokása szerint e zsoltárt csak olvassák.

⁴ „Dicsőség az Atyának és Fiúnak és a Szent Léleknek most és mindenkor és mindörökkön örökké, ámin.”

⁵ E zsoltár énekléséről számos cikket tettek már közzé.

A vasárnapi vecsernyében az első kathizmát (1–8. zsoltár) olvassák, de az első zsoltárt lehet énekelni is (1–6. vers). Kis doxológia, hármás „alliluja” és „Dicsőség Néked, Isten” felkiáltás zárja. A hagyományos dallam a tropárokhoz hasonló, szillabikus tétel 6. hangban.

A legtöbb zsoltárt a vasár- és ünnepnapon bdenijében éneklük. A kis ekténia és Mária hálaéneke (lat. Magnificat) között éneklük a polyeleost (Zsolt 134,1–21 és 135,1–26), amit a typikon így ír elő: „polyeleossal”. Az első zsoltár verseinek refrénje: „alliluja”, a másodiké pedig: „mert örökkévaló az Ő irgalma, alliluja”. Az örömteli zsoltárverseket, melyekben Isten nevét dicsérjük, 4. hangú szillabikus dallamon éneklük. Az előadásmód gyors, de bizonyos verseknél lelassul. A nagyböjt előtti három vasárnapon a 136. zsoltárt („Babilon folyóvizéinél”) adják hozzá a *polyeleos*hoz. Érdekes, hogy a ritka szerb kéziratok egyike éppen a *polyeleos*nak egy Szerbiai Izsák főszerzetes (XV. század) által 2. hangban komponált, neumas lejegyzése.

A reggeli szolozsmában a *polyeleost* Mária hálaéneke követi és egy rövid, szillabikus dallamra éneklendő, kijelölt zsoltár.

Egyes zsoltárverseket a szólista és a kórus antifonálisan énekel. Példák erre a vecsernyében a prokimenek és az utrenyében az „Isten az Úr”. A napi prokimen a vecsernyében éneklendő zsoltárvers.⁶ A hét minden napjának megvan a maga prokimenje: ezt felváltva éneklük a recitált zsoltárversekkel. Az énekelte verset huszonnégyszer ismétlik, de a nagyobb ünnepi prokimeneknek több recitált verse is van, s így negyvennégyyszer kell megismételni.⁷

A 117. zsoltár 27. és 26. verseit („Isten az Úr”) hasonló módon éneklük a tropár hangjában az utrenye elején, a szólista pedig a választott zsoltár verseit recitálja hozzá.

Példa: „Isten az Úr” az utrenyében a hexapsalmos után

Kórus: Isten az Úr, és megjelent nekünk; áldott, aki az Úr nevében jő.⁸

Szóló: (*recitativo*) Valljátok meg az Urat, mert jószágos, mert örökkévaló az Ő irgalma. (Zsolt 104,1) *R*) Körülvéve körülvettek engem, és az Úr Nevével álltam ellen nekik. *R*) Nem halok meg, hanem élni fogok, és elmondom az Úrnak műveit. *R*) A kő, amelyet az építők elvetettek, az lett a szeglet fejevé. Az Úrtól lett ez, és csodálatos a mi szemünkben.

Zsoltárversek stichirával

Egy-egy stichiracsoport van a vecsernyében („Uram, Tehozzád kiáltottam”), a litiához, az apostichához és az utrenyében („Dicsérjétek az Urat”). Mindegyik csoport kis doxológiával zárul. Az első és utolsó csoportot zsoltárversek

⁶ Prokiment énekelnek a liturgiában is az apostoli olvasmány előtt. Dallama igen egyszerű, az oktoechos ciklusa vagy az ünnep által meghatározott hangban.

⁷ Sava Vukovic: „Veliki prokimeni”, in *Zbornik Matice srpske za scenske umetnosti i muziku*. 22–23. Novi Sad 1998. 7–14.

⁸ Ehelyett a böjti időben: „Alliluja”.

előzik meg, s minden stichironnak (a stichira többes szám, a stichiron ennek egy sora. *A szerk.*) van egy zsolttárverses refrénje.

A hétköznapi vecsernyében a 140. zsolttár első két versét éneklük: „Uram, Te hozzád kiáltottam, hallgass meg engem! Hallgass meg engem, Uram!”, majd „Igazodjék fel az én imádságom, mint a tömjénfüst a Te színed elé. Kezeimnek fölemelése esti áldozat legyen!”⁹ E két verset, éppúgy, mint a stichirához fűzött refréneket (Zsolt 141,1; 129,1 és 2; 129,3–5; 116,1–2) fejlett stichirahangban éneklük a nyolc hang rendjének megfelelően. A stichira apostichához is zsolttárversek a refrének, kivéve az első stichiront.

Az úgynevezett *amómos*-verset („Áldott vagy, Uram, taníts meg engem a Te igazságaidra!” Zsolt 118,12) éneklük refrénként a vasárnapi bdenijében a polyeleost követő 5 feltámadási tropárhoz.

Az utrenyében először a 19–20. zsolttárt, utána hat további zsolttárt (3., 37., 62., 87., 102., 142.), azután az esedékes kathizmákat olvassák. Az evangélium előtt az ünnep prokimenjét és a 150. zsolttárt éneklük, majd az evangélium után a legfontosabb bűnbánati zsolttárt, az ötvenediket.

A lépcsők himnuszai (anabathmoi antiphónai) az utrenyében az antifonális éneklési módot követik. Ezeket az oktoechosból vesszük; a 15 lépcsőének, más néven a felmenet ódái (119–133. zsolttár) vagyis azon zsolttárok alapján komponálták őket, amelyeket a zsidók a jeruzsálemi templomhoz felvezető 15 lépcsőn állva énekeltek. Arra a kérdésre, hogy „Ki az, aki itt felmegy?”, Szent Ágoston hippói püspök (354–430) így felelt: „Azok, akik felemelkednek a szellemi dolgok megértésére.”¹⁰

A „kánon” után, az utrenye befejező részében az utolsó stichirák bevezetéseképpen az örömteli dicsérő zsolttárokat éneklük: „Minden lehellet dicsérje az Urat!” (Zsolt 150) és: „Dicsérjétek Őt minden Ő angyalai! Dicsérjétek Őt, minden Ő seregei! Téged illet a dicséret, óh Isten.” (Zsolt 148,2–3). A dicsőítő versek (150,1; 4; 2) mint a stichira refrénjei folytatódnak: „Dicsérjétek Őt kürtzengéssel, dicsérjétek Őt hárfán és citerán!” A stichiron eóthinon egy rövid megszakítás a nagy doxológia záró dicsőítése előtt.

A liturgia, az utrenye és a vecsernye során énekel zsolttárversek rövid áttekintése —anélkül is, hogy más himnikus műfajokat megemlégtünk vagy hogy a pap szerepéről beszéltünk volna— fogalmat ad arról, hogy milyen összetett és sokrétű a keleti istentisztelet. Logikus kérdés lenne, hogy vajon mennyit tud megérteni, átérezni és magáévá tenni a hívő abból, amiben nonként vagy legalább minden vasárnap részesül. Aranyszájú Szent János homíliáját idézhetjük itt, amelyet a 28. zsolttár 7. verse alapján írt 1600 évvel ezelőtt: „Tiétek a zsolttár, tiétek a prófécia, tiétek az evangéliumi parancsok és az apostolok tanításai. Amikor nyelved énekel, elméd keresse a szavak értelmét úgy, hogy tudjál lélekben és tudjál értelemmel énekelni.”¹¹

⁹ Ugyanezt a zsolttárverset éneklük mint harmadik antifont az Előreszenteltek Liturgiájában.

¹⁰ Szent Ágoston: *Enarrationes super psalmos*.

¹¹ James McKinnon: *i.m.* 66.